Dr. Kale sir

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

UGC APPROVED

Volume - 4 | Issue - 7 | March - 2018

Impact Factor : 1.9152 (UIF)

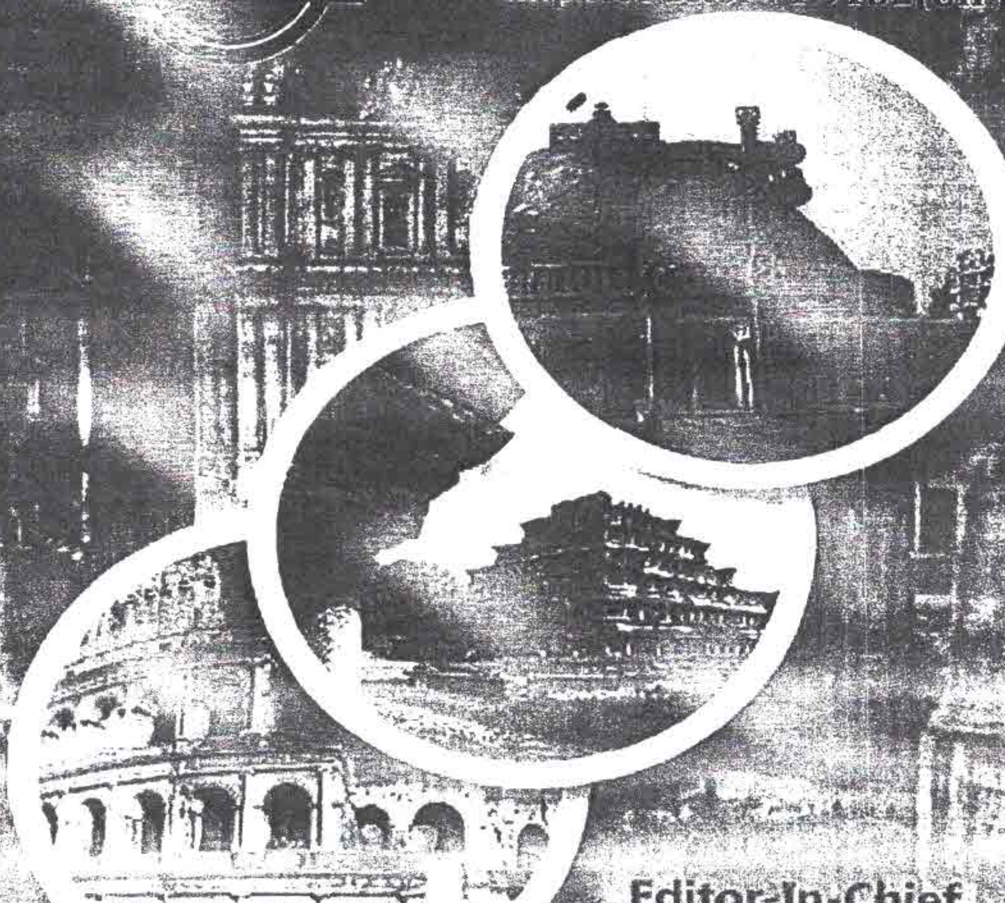

Editor-In-Chief

Dr. Sanjay Gaikwad

Editor's Note

Welcome to Historicity Research Journal

Historicity Research Journal is an International Research Journal of History. Historicity is a peer-reviewed Journal published monthly in electronic format. Historicity aims to publish original research articles, reports and reviews with an emphasis upon emerging and on-going debates relating to all areas of History addressing complex historical issues. It is indexed in Directory of Research Journals Indexing (DRJI).

Historicity Research Journal is a peer-reviewed Journal of History dedicated to the advancement of scholarly understanding of the history and will publish monthly. It offers explorations on any aspect of history to a broad audience of historians. The Historicity is unparalleled in its efforts to choose articles that are new in content and interpretation and that make a contribution to historical knowledge. The journal also publish surveying and reporting the most important contemporary historical scholarship in the discipline.

Chief Patron

Dr.Vasant Shinde

Director/Vice Chancellor

Deccan College,Deemed University,Pune, Maharashtra

Editor-In-Chief

Dr.Sanjay Gaikwad

M.H.Mahadik Arts and Commerce College, Modnimb. Solapur, Maharashtra

Editor

Dr.Ravikiran Jadhav

D.B.F Dayanand College Of Arts & Scienc
Solapur, Maharashtra

Review Board:

Dr.Mahalingam
Madurai, Tamilnadu.

Dr.S.K Kallolikar
Dharwad, Karnataka.

Dr. Jenee Peter
Ernakulam, Kerala.

Dr.Smita Surebankar
Belgaon, Karnataka.

Dr.Nimal Parera
Shrilanka.

Dr. Ravikiran Jadhav
Solapur, Maharashtra.

Dr. Anura Mantunga
Sri Lanka.

Dr. Sanjay Gaikwad
Solapur, Maharashtra.

Dr. Shanti Pappu
Chennai, Tamil Nadu.

Advisory Board:

Dr. Deepak Gaikwad
Pune, Maharashtra

Dr. V. H Sonawane
Vadodara, Gujarat.

Dr. Anura Mantunga
Sri Lanka.

Dr. Satish Kapoor
Jalandhar, Panjab

Prin. Somnath Rode
Latur, Maharshtra

Dr. Pundhir M.K
Aligarh, Uttar Pradesh.

Dr. Kishor Gaikwad
Mumbai, Maharashtra.

Dr. Binda Paranjape
Banaras, Uttar Pradesh

Dr. Manjula B. Chincholi
Gulbarga, Karnataka.

Dr. Lalit Pandey
Udaipur, Rajasthan

Dr. Aradhana Kumari
Amroha, Uttar Pradesh.

Dr. Shanti Pappu
Chennai, Tamil Nadu

Dr. M. A Khan
Raipur, Chhatisgarh

Dr. Rambabu Meher
Hoshangabad, Madhya Pradesh.

Dr. S.V Jani
Rajkot, Gujarat

Dr. Vankatesha V.
Belgaum, Karnataka.

Dr. Dadu Mandrekar
Goa

Dr.Mahalingam
madurai, Tamilnadu.

Dr.S.K Kallolikar
Dharwad, Karnataka.

Dr.Smita Surebankar
Belgaum, Karnataka.

Dr.Nimal Parera
Shrilanka.

Dr.Pradip Meshram
Nagpur, Maharashtra.

Dr. Jenee Peter
Ernakulam, Kerala.

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

ISSN NO:- 2393-8900
Vol- 4| Issue 7 | March -2018

Contents

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात नांदेड जिल्ह्याचे योगदान

1 स्वांतत्र्यपूर्व काळातील सोलापूरातील गिरणी कामगार महिलांची सामाजिक–आर्थिक स्थिती : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप
प्रा.अंबादास धर्मा केत

10 वेदकालीन स्त्रीजीवन
डॉ. अमिता सोपान जावळे

15 The Ina Trial: A Challenge To The Legitimacy Of The Raj
Dr. Harkirat Singh

25 हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात नांदेड जिल्ह्याचे योगदान
प्रा. डॉ. सुरेश निळकंठराव काळे

28 Historical Survey of Marthandanthurai
Dr. Praveen O. K

33 दुर्ग स्थापत्य आणि संरक्षण
डॉ. माया ज. पाटील

IN THIS ISSUE

पारधी समाजातील महिलांची स्थिती
सौ. सुप्रिया संग्राम पवार 35

सिंदखेड राजा येथील जाधव घराण्याचीं जल व्यवस्थापनाची उत्कृष्ट व्यवस्था
प्रा. डॉ. सिद्धार्थ शिवाजी वाठोरे 41

Impact And Implications Of Gst On Various
Prof. Dr. Raosaheb Prabhakar Dhawan 43

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 7 | MARCH - 2018

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात नांदेड जिल्ह्याचे योगदान

प्रा. डॉ. सुरेश निळकंठराव काळे
इतिहास विभाग प्रमुख, एच. बी. टी. कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
नविन सुभेदार, नागपूर.

प्रस्तावना :

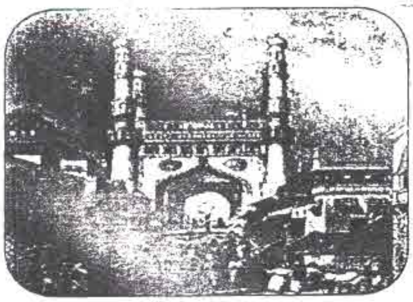

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटीष साम्राज्यवादी सत्ता समाप्त होऊन, भारतीय स्वातंत्र्याचे नवे पर्व सुरु झाले. अनेकांच्या बलिदानातून सुवर्ण दिवस आला. १४ ऑगस्ट १९४७ च्या मध्यरात्री एका खास समारंभात पं.जवाहरलाल नेहरुंनी आपल्या ऐतिहासिक भाशणात, दुर्देवाचा कालखंड समाप्त झाला आहे आणि आता भारत आपल्या खऱ्या रुपाने समोर येईल. अषी भावना व्यक्त केली. परंतु स्वतंत्र भारतासमोर तीन गंभीर प्रष्न उपस्थित झाले. त्यात पहिला प्रष्न निर्वासितांचा होता, दुसरा संविधान निर्मितीचा होता. तर तिसरा प्रष्न अधिक गंभीर होता. तो म्हणजे संस्थानाच्या विलिनीकरणाचा होय. स्वातंत्र्य पूर्व भारतात ५६३ संस्थान होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर अनेक संस्थान भारतात विलिन झाली. तर काही संस्थान पाकिस्तानमध्ये विलिन झाली. मात्र जुनागड, काष्मीर व हैदराबाद या तीन संस्थानिकांनी स्वतंत्र राहण्याच्या दिषेने वाटचाल करून संस्थानाच्या विलिनीकरणाची समस्या अधिक गंभीर केली. पुढे जुनागड संस्थान जनमताच्या आधारे भारतीय संघराज्यात विलिन झाले. काष्मीरचा राजा हरिसिंगाने पाकिस्तानी सैन्याच्या हल्ल्याला घाबरुन विलिनीकरणाच्या तहावर सही केली. परिणामी काष्मीर संस्थानाच्या रक्षणासाठी भारतीय लश्कर गेले. याचवेळी दक्षिण भारतात हैदराबाद सर्वात मोठे संस्थान होते. भौगोलिक दृश्ट्या चोहोबाजूंनी भारतीय संघराज्याचा प्रदेष व आत हैदराबाद संस्थान अष्या परिस्थितीत आझाद हैदराबाद या नावाने आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न हैदराबाद संस्थानचा प्रमुख निजाम करीत होता. मात्र जनमत त्याच्या विरोधात होते. त्यातून पाकिस्तानची व आंतरराश्ट्रीय पातळीवरून मदत घेऊन आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी आणि एक इस्लामी स्वतंत्र राश्ट्र निर्माण करण्यासाठी धडपड करू लागला. विरोधी जनमत संपविण्यासाठी अन्याय अत्याचाराचा वरवंटा फिरवू लागला. स्वतंत्र ध्वज, भाशा, चलन निष्चित करून ११ जून १९४७ रोजी आपले संस्थान स्वतंत्र राहणार असल्याची घोशणा केली.

हैदराबाद राज्याची स्थापना :

हैदराबाद राज्याची स्थापना इ.स.1589 मध्ये महमंद कुलीखान या कुतुबशाही घराण्यातील चौथ्या शासकानी केली. कालांतराने या भागावर मोगलाचे वर्चस्व निर्माण झाले. मोगलकाळात हैदराबाद राज्य दख्खन विभागात समाविष्ट करण्यात आले होते. दख्खन विभागात हैदराबाद, खानदेश, वऱ्हाड, औरंगाबाद, बीदर आणि विजापूर या सहा सुभ्याचा समावेश होता. या सुभ्याचा कारभार पाहण्यासाठी एक सुभेदार मोगल बादशहा कडून नियुक्त केल्या जात असे. त्यास दख्खनचा सुभेदार असे म्हटले जाई. 20 फेब्रुवारी 1707 रोजी अहमदनगर येथे मोगल बादशाह औरंगजेबाचा मृत्यु झाला. त्यानंतर मोगल सम्राट फर्रुखशियर याने इ.स.1713 मध्ये मीर [illegible] ऊर्फ चिनकुलीज खान याची दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नियुक्ती केली.

औरंगजेबाच्या मृत्युनुळे वारसा पदासाठी त्याच्या पुत्रामध्ये संघर्ष सुरू झाला. त्यावेळी मोगल दरबारातील संघर्षाचा फायदा दरबारातील धूर्त व मुत्सद्दी सरदार मीर कम्मरूद्दीन उर्फ चिनकुलीज खान यांनी घेतला दक्षिणेतील मोगलाचा सुभेदार मुबारिझम यांचा 1 ऑक्टोंबर 1724 रोजी साखरखेर्डा येथील लढाईत पराभव करून स्वतंत्र निजाम घराण्याची स्थापना केली. पुढे मोगल सम्राटानेच या घराण्यास आसफिया हे बिरूद दिले यावरून या राज्याचा आसफिया घराणे असा उल्लेख होवू लागला. आसफिया घराण्याचे 1 ऑक्टोंबर 1724 पासून 17 सप्टेंबर 1948 पर्यंत म्हणजे 224 वर्ष राज्य केले. या घराण्यात सात निजाम राज्यकर्ते होवून गेले निजामानी राज्याची राजधानी हैदराबाद येथे ठेवून 82696 चौ.मी. च्या क्षेत्रफळावर राज्य केले. हा परिसर त्रिभाषिक होता. तर राज्य कारभार उर्दू भाषेतून चालत असे. हैदराबाद संस्थानची राजकिय परिस्थिती अतिशय बिकट होती. थोडक्यात हैदराबाद संस्थानात राजकीय हक्क आणि अधिकारांचा अभाव राजकिय संघटना स्थापन करण्यावर बंदी, भाषण बंदी, दडपशाहीचे धोरण व नागरी स्वातंत्र्याचा अभाव होता. राजकीय क्षेत्राप्रमाणेच सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात अन्यायी धोरण होते. 11 टक्के मुस्लीम, 89 टक्के हिंदु असतानाही मुस्लिमांना सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात महत्व देण्यात आले होते. आर्थिक क्षेत्रात जाहगिरी पध्दत होती. एकूण क्षेत्रफळापैकी 42 टक्के क्षेत्र जहागिरीने व्यापले होते. शैक्षणिक क्षेत्राकडे निजाम सरकारने पूर्णतः दुर्लक्ष केले होते. म्हणून आजच्या मराठवाडयाचे मागासलेपणाने कारण निजामाचे शैक्षणिक धोरण आहे. निजाम राजवटीला कोणत्याही क्षेत्रात सुधारणा व्हावी असे वाटत नव्हते. इंग्रजीशी मैत्री करून आपले अस्तित्व टिकविण्याकडे निजामाचे परिपूर्ण ध्येय होते. यासाठी इत्तेहादुल, मुसलमीन व रझाकार संघटना हाताशी धरून स्थानिक जनतेचा मुक्ति लढा दडपून टाकून स्वतंत्र राहण्याकडे कल होता.

निजामाच्या स्वतंत्र राहण्याच्या धोरणाला संस्थानातील जनतेचा विरोध होता. कारण निजामाची कार्य पध्दती, प्रशासन, ध्येय धोरण प्रजेशी सुसंगत नव्हते. त्यामुळे निजामास एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच जनतेच्या रोषाला तोंड द्यावे लागते. हैदराबाद संस्थानात सर्वप्रथम नांदेड जिल्ह्यातील कर्तबगार तरूणांनी शासकाच्या विरूध्द बंद केले. कालांतराने सातवा निजाम मीर उस्मान अलीच्या कालखंडात विविध संघटना स्थापन झाल्या. यात नांदेड जिल्ह्यातील नागरिकांचा सहभाग व स्वातंत्र्य लढ्यातील वाटा सिंहाचा ठरला.

हैदराबाद संस्थानात मुलभूत हक्कासाठी व न्याय मागण्यासाठी भाषिक परिषदा स्थापन झाल्या. त्याप्रमाणे मराठी भाषिकासाठी 'महाराष्ट्र परिषद' स्थापन झाली व या परिषदेची सहा अधिवेशन झाले. प्रत्येक अधिवेशनात नांदेड जिल्हाचा सिंहाचा वाटा होता. विशेषतः तिसरे महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन नांदेड जिल्ह्यात उमरी येथे भरविण्यात आले होते. महाराष्ट्र परिषदा प्रमाणेच हिंदू महासभा, शेडयुल्य कॉस्ट फेडरेशन, हैदराबाद स्टेट कॉग्रेस इ. संघटना कार्यरत होत्या. या सर्व संघटनाच्या शाखा नांदेड जिल्हयात होत्या. या संघटनाच्या कार्यात सहभागी होवून नांदेड जिल्हयातील स्वातंत्र सैनिकानी आपले कार्य कर्तृत्व गाजविले.

10 एप्रिल 1875 रोजी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. संस्थानात आर्य समाज शाखा 1891 मध्ये धारूर येथे स्थापन झाली. आर्य समाज कार्याचा विस्तार संस्थानात व्यापक प्रमाणात झाला. प्रत्येक जिल्हयात आर्य समाज शाखा स्थापन झाली. 1940 मध्ये तर पुर्ण संस्थानात 40 हजार शाखा स्थापन झाल्या. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची पायाभरणी आर्य समाजानी केली. नांदेड जिल्हा आर्य समाज चळवळीचे मुख्य केंद्र ठरला आहे. नांदेड जिल्ह्यातील आर्य समाजाने वसतीगृह चालविणे, आर्य विद्या मंदिर व शाळा चालविणे, आर्य सेवादल व आर्य वीर दला मार्फत जनतेचे रक्षण करणे, व्यायाम शाळा, व्यसनमुक्ती, सभा समारंभ व उत्सव, मंदिर रक्षण चळवळ चालवून, वैदिक धर्माचा पुरस्कार करून सर्व समानता निर्माण केली. सर्वात महत्वाचे म्हणजे राष्ट्रभक्ती, मातृनिष्ठा, स्वतंत्रता, धर्म रक्षण व स्त्रिरक्षण इ. क्षेत्रात प्रभावी कार्य करून निजाम राजवटी विरोधात धाडसी व कर्तबगार सैनानी निर्माण करण्याचे काम आर्य समाजाने केले.

आर्य समाजाने तयार केलेल्या वातावरणातुन स्टेट कॉग्रेसने उतुंग कार्य केले. सन 1938 मध्ये स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना झाली. 1940 मध्ये नांदेड येथे शामराव बोधनकरांच्या घरी शाखा स्थापन केली. स्टेट कॉंग्रेस आपल्या विरोधात कार्य करणार म्हणून निजाम राजवटीने स्थापनेपूर्वीच पत्रक काढून स्टेट कॉग्रेसवर बंदी टाकली बंदी असतानाही स्टेट कांग्रेसच्या कृती समितीचे नेतृत्व दिंगबरराव बिंदुच्या रूपाने नांदेड जिल्ह्याने स्विकारले. नुसते नेतृत्व स्विकारले नाही तर स्टेट कॉंग्रेसच्या प्रत्येक कार्यात भरीव सहभाग घेतला. स्टेट कॉंग्रेसचा बंदी उठविण्या संबधीचा सत्याग्रह, अनैतिक लेव्ही विरोधी चळवळ, जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह, कायदेभंग चळवळ,

तसेच उमरखेड कॅम्प चालवून लढावू तरूण निर्माण करणे, उमरी बॅक ॲक्शन इ. कार्यात नांदेड जिल्ह्यातील जनतेचा अतुलनीय पराक्रम होता. किंबहुना स्टेट कॉंग्रेसचा नांदेड येथील झेंडा सत्याग्रह, पाटनुरचा जंगल सत्याग्रह, किरगुळचा लेव्ही विरोधी सत्याग्रह, उमरी बॅक ॲक्शन या घटनेत नांदेड जिल्ह्यातील कार्य कर्तुत्व श्रेष्ठ होते. कारण नांदेडच्या झेंडा सत्याग्रहात निजामी समर्थकानीच तिरंगा ध्वजास वंदन केले. तर पाटनुरच्या जंगल सत्याग्रह वेळी जनतेची आक्रमकता पाहून निजामी पोलीस पळुन गेले, किरगुळा परिसरातील जनतेनी लेव्ही देण्यास नकार देवून तहसीलदार रामराव यांचा खुन केला. इस्लापूरच्या परिसरातील जनतेने पोलीस स्टेशनवर हल्ला करून शस्त्र घेण्याचा प्रयत्न केला. सर्वात महत्वाचा पराक्रम म्हणजे उमरी बॅक ॲक्शन होय. यातुन 21 लाख रूपये मिळवून स्वातंत्र्य संग्रामासाठी खर्च केले, इत्यादी घटनाच्या कार्य कर्तुत्वामुळे हैदराबाद संस्थानात 16 जिल्हे होते.

हैदराबाद मुक्ती लढ्यात आर्य समाजी व स्टेट कॉंग्रेस चळवळीतील हुतात्मा बरोबरच विविध घटनेतील हुतात्माचा कार्य ही महत्वपूर्ण आहे. मुक्ती लढ्यात काही जणांनी भुमिगत राहुन कार्य करावे, पत्रके वाटणे, कॅम्पवरील निरोप पोहचविणे, शस्त्र सैनिकापर्यंत पोहचविणे, रझकाराच्या कार्यात अडथळा आणणे, मुस्लीम धर्म स्विकारण्यास स्पष्ट नकार देणे, विशेषतः वैयक्तीक शस्त्र घेवून परिसरातील गावाचे रक्षण करण्यासाठी दिवस रात्र दौरे काढून जनतेत आत्मबळ निर्माण करणे, स्टेट कॉंग्रेस व आर्य समाज कार्याचा प्रसार व प्रचार करणे इ. कार्यात अनेकांना विशेषतः नांदेड जिल्ह्यातील 27 जणांना हुतात्मत्व पत्करावे लागले. त्यामुळे त्यांचेही योगदान मुक्ती लढ्यात महत्वपूर्ण ठरले.

वरील सर्व हैदराबाद मधील जनतेच्या कार्य कर्तृत्वातून निजामाचे स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्याचे स्वप्न भंग पावले. इंग्लड, अमेरिका, कॅनडा, पाकिस्तान व अरब राष्ट्रे यांचे सहकार्य असतांनाही निजाम सरकारचा जनतेच्या लढ्यामुळे निभाव लागला नाही. शेवटी गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी पोलीस ॲक्शनचा निर्णय घेतला. पोलीस ॲक्शनचे नेतृत्व राजेंद्रसिंहच्या मार्गदर्शनाखाली जे.एन.चौधरी यांनी स्विकारले. 13 सप्टेंबर 1948 पासुन 17 सप्टेंबर 1948 पर्यंत 109 तास निजाम सैन्य व भारतीय लष्कर यांच्यात लढाई झाली. शेवटी निजामाने शरणागती पतकरली. हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाले. स्वतंत्र भारता समोरील त्रासदायक संकट नष्ट झाले. या सर्व कार्यात नांदेड जिल्ह्यातील जनतेचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.

संदर्भ सूची

1) कठारे अनिल – डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम, कल्पना प्रकाशन, नांदेड वर्ष 1999
2) कवठेकर बाळकृष्ण – हैदराबाद मुक्तिसंग्राम एक उपेक्षित संघर्ष गाथा प्रकाशक – देवगिरी प्रतिष्ठान औरंगाबाद वर्ष 1998
3) कुरूंदकर नरहर – हैदराबाद विमोचन आणि विसर्जन प्रकाशन मराठी साहित्य परिषद हैद्राबाद वर्ष 1995
4) कुंटे भ.ग. – (कार्यकारी संपा.) स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश, महाराष्ट्र राज्य, मराठवाडा विभाग प्रकाशक – कार्यकारी संपादक व सचिव दर्शतिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
5) गायकवाडा नरेंद्र – मराठवाड्यातील दलित चळवळ आणि हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम, प्रकाशक – सुगाव प्रकाशन – सदाशिव पेठ, पूणे वर्ष 1990
6) तीर्थ स्वामी रामानंद – हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी अनुवाद – वि.पा. देऊळगावकर प्रकाशक – स्वा.रा.ती.स्मारक समिती बेगमपेठ, हैदराबाद
7) गर्गे स.मा. (संपा.) संघर्ष आ.कृ. वाघमारे यांच्या लेखाचा संग्रह खंड पहिला जयहिंद प्रेस औरंगाबाद.
8) डोळे ना.य. – हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम, प्रकाशक – ग्रंथाली, गोखले रोड, दादर, मुंबई पहिली आवृत्ती वर्ष 1998
9) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा प्रकाशन – महाराष्ट्र शासन.
10) प्रभाकर देव (संपा.) – हैदराबाद मुक्तिसंग्राम स्वातंत्र्य सैनिकाच्या मौखिक नोंदी. प्रकाशन – कुलसचिव, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड 14 नोव्हेंबर 1999

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Issue-46, Vol-02

Date of Publication 30 April 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

|| Index ||

01) Propects for Export of Marine Products to Kenya
Dr. Anand Kumar, Dr. Alok Kumar ,Agra || 08

02) Yoga and Exercise for Healthy Society
Dr. Surekha B. Dhatrak , Dr. Varsha Barokar, Wardha || [illegible]

03) Intellectual Property Rights & Plagiarism
Vimal K. Gandhi,Panchmahal (Gujarat). || [illegible]

04) Ambience of Pedagogical Content Knowledge....
Ranjini Ghosh, Maharashtra || [illegible]

05) A STUDY ON PROSPECTS OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP .....
Sri Pradip Chandra Das || [illegible]

06) A Geographical Appraisal of Factors Affecting .....
Mrs. Rekha T. Ghatage, Dr. Meena B. Potdar, Kolhapur || [illegible]

07) SPORTS COACHING AND TRAINING
Dr. (Ms.) Kalpana Vasant Jadhav, Koshal kumar, Nagpur || [illegible]

08) Role of Human Resource In Panchayati Raj Institution
Madhav Verma,Uttar Pradesh || [illegible]

09) ROLE OF RESEARCH IN DEVELOPMENT OF PHYSICAL EDUCATION Sports
DR. JONDHALE SURESH N.,latur || [illegible]

10) IMPACT OF DEMONETIZATION ON THE BANKING .....
Dr.Dilip S.Chavan, Aurangabad || [illegible]

11) Meaning of Life in Buddhism – from Human Being to Being Human
Bhawna Malik,Patiala || [illegible]

12) QUEST FOR SELF IN ANJANA'S FEMALE PROTAGONISTS
NAMRATA LODHI, Gwalior (M.P.) || [illegible]

13) WOMEN IN RESPONSE TO MEN –A STUDY OF GLORIA'S WOMEN
Jyoti S Pathrikar,Dr. Anamika Shukla, Gwalior (M.P.) || [illegible]

14) STUDY OFSOLID WASTE HANDLING, STORAGE IN MEERUT
Dr. Vinay Panwar (HOD), India || 55

29) आदिवासी शिक्षण – दशा आणि दिशा
श्री संतोष भगवान तळेकर, बीड || 130

30) उच्च माध्यमिक स्तर पर कला एवं विज्ञान वर्ग के शिक्षकों की शिक्षण …
डॉ.(श्रीमती) अरूणा भदौरिया,अरूणेश कुमार,ग्वालियर,म०प्र० || 134

31) सामाजिक संशोधनात तथ्य संकलनाचे योगदान
डॉ. जे. एस. भोयर, प्रा. कु. आर. जी. भाकरे अमरावती. || 138

32) भारत के भूतपूर्व राष्ट्रपति डॉ० कलाम: एक राजनीतिक समीक्षा
डॉ० अलका आर० गुप्ता, वाराणसी || 142

33) डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम के शैक्षिक व मूल्य सम्बन्धी विचारों ....
डॉ. जयबाला गुप्ता,डॉ. महेन्द्र कुमार तिवारी, बडवानी (म०प्र०) || 147

34) डॉ. बी.आर अम्बेडकर का सामाजिक– आर्थिक विचार ....
संध्या बघेल, डॉ. रश्मि श्रीवास्तव इन्दौर(म. प्र) || 152

35) खान्देशातील स्वामीनारायण पंथ व लेवा पाटीदार समाज : एक ऐतिहासिक …
डॉ.प्रकाश संभाजी वाघमारे, प्रा.प्रफुल्ल हरिश इंगोले,जळगांव || 157

36) माध्यमिक विद्यालयों में कार्यरत् प्रशिक्षित एवं अप्रशिक्षित ....
श्रुति चव्हाण, डॉ. एन.एन.जी. माथुर,उदयपुर (राजस्थान) || [illegible]

37) राजा राममोहनराय :अतीत और भविष्य के मध्य सेतु
डॉ. अजयशंकर यादव, झाँसी (उ.प्र.). || [illegible]

38) पूर्व मध्यकाल में उत्तर भारत की राजनीतिक पृष्ठीभूमि
डॉ.शिवभंगल तिवारी, झाँसी (उ.प्र.) || [illegible]

39) उच्चतर माध्यमिक स्तर के विज्ञान वर्ग के शहरी एंव ग्रामीण ....
सुनीता अग्रवाल,सतना || [illegible]

40) ब्रिटिश उपनिवेशवादी नीतियों का भारतीय शिक्षा पर प्रभाव : एक …
कृष्ण कान्त लाल || [illegible]

41) मन्नू भण्डारी कृत उपन्यास 'आपका बंटी'
रूचीका शर्मा || [illegible]

42) पूर्व मध्यकाल में उत्तर भारत की राजनीतिक पृष्ठभूमि
डॉ.शिवमंगल तिवारी, हमीरपुर (उ.प्र.) || [illegible]

21

नागपुरकर मुधोजी भोसलेचा बंधू साबाजीवर विजय

प्रा.डॉ.सुरेश निळकंठराव काळे.
इतिहास विभाग प्रमुख., एच.बी.टी.कला व वाणिज्य महाविद्यालय, न्यु सुभेदार लेआऊट, नागपूर.

==============**********===============

जानोजी व मुधोजी नागपूरच्या वारसा गादीबाबत बोलण्याकरिता पेशवे माधवरावाची भेट घेण्यासाठी पुण्याकडे निघाले. जानोजी व मुधोजीने एप्रिल १७७२ मध्ये पुण्याजवळ थेऊर या ठिकाणी माधवरावाची भेट घेतली. काही महिन्यानंतर माधवराव पेशवे आजारी पडले. त्यानंतर थेऊर या ठिकाणी १८ नोव्हेंबर १७७२ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

जानोजी व माधवराव यांच्या भेटीनंतर जानोजी आजारी पडले. त्यांच्यासोबत मुधोजी होतेच. पुण्यावरून परत येत असतांना येरंळ या ठिकाणी त्यांचा मुक्काम असतांना २१ मे १७७२ रोजी मृत्यू झाला. जानोजींच्या मृत्यूच्यावेळी मुधोजी भोसले त्यांच्यासोबत होता. जानोजींच्या मृत्यूच्यावेळी त्याची पत्नी दर्याबाई व साबाजी आकोटला होते. मुधोजी पुत्र दुसरा रघुजीसुध्दा दर्याबाईजवळ आकोटलाच होता. जानोजीने दुसरा रघुजी यास दत्तक घेण्याचे ठरविले होते. त्याला सेना साहेब सुभ्याचे पद द्यावे, यासाठी जानोजी व मुधोजी यांचे माधवराव पेशव्यासोबत बोलणे झाले होते. आतापर्यंत मात्र दत्तक विधान झाले नव्हते. मुधोजी हा दुसऱ्या रघुजीचा पिता होता. दुसरा रघुजी हा अल्पवयस्क होता. मुधोजीला असे वाटत होते की राज्याची सर्व सत्ता आपल्या हाती असावी.

साबाजीलासुध्दा वाटत होते की, रघुजी सज्ञान होईपर्यंत आपल्या हाती सूत्रे असावी म्हणून मुधोजी व साबाजीने आपापसामध्ये संघर्ष करणे सुरू केले. दर्याबाई जानोजीची पत्नी ही साबाजीच्या पक्षात सामील झाली व तिने खोटे जाहीर केले की, आपण गरोदर आहो. नंतर दर्याबाईने रघुजीस दत्तक घेण्याचा विचारही बदलविला. साबाजीने आपला वकील पेशव्याकडे पाठवून आपल्या नावाने 'सेनासाहेब सुभा' पदाची मागणी मागितली. मुधोजी रघुनाथरावाच्या पक्षात सामील झाला होता. आतापर्यंतच्या सर्व कटकारस्थानात [illegible] मुधोजी भोसले हा सामील होता. माधवरावाच्या पक्षाला साबाजी भोसले हा मदत करीत होता. म्हणून माधवरावांनी सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे साबाजीच्या नावाने नागपूरला पाठविली व नागपूरचा हालहवाल कळविण्याकरीता आपला वकील [illegible] गुणे यास नागपूरला पाठविले. त्याचा [illegible] रूपये होता.

मुधोजीने सैन्याची जमावजमाव करून [illegible] गंगथडीतून आकोटकडे दर्याबाईची भेट घेण्याकरीता आले. मुधोजीने आपला विश्वासू व्यक्ती [illegible] प्रभू याला रघुजीजवळ ठेवले होते. मुधोजीला [illegible] साबाजीने सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे मिळाल्याची [illegible] दिली होती. मुधोजीने सैन्यासह आकोटला जाऊन साबाजी व दर्याबाईची भेट घेतली. [illegible] समेट होऊ शकला नाही. म्हणून मुधोजी [illegible] घेऊन आपले ठाणे चंद्रपूर या ठिकाणी घेऊन [illegible] त्याच वेळेस दर्याबाई व सामाजी नागपूरला आले. मुधोजीने आपला विश्वासू सुभेदार महिपतराव [illegible] नागपूरला पाठविले. येथील राजकीय परिस्थितीची माहिती मिळविण्यासाठी तसेच सर्व [illegible] राजकीय घडामोडीवर लक्ष ठेवण्यासाठी [illegible] मुधोजीची पत्नी चिमणाबाई व दुसरा [illegible] ऊर्फ मन्याबापू यांना नागपूरला पाठविले.

मुधोजीचा सुभेदार महिपतराव [illegible] आल्यावर येथील सर्व मुत्सद्दी व सरदार [illegible] घेतल्या. भेटी घेतल्यानंतर नागपुरातील मुत्सद्दी [illegible] कैदेत असलेला देवाजीपंत व सरदार मंडळीत [illegible] काळे, शिवरामपंत [illegible] मुगुटराव व भवानी आटोळे हे सर्व मुधोजीच्या पक्षात सामील होण्यास तयार होते. तेव्हा महिपतरावाने [illegible] सर्वांना जागोबाच्या मंदिरात नेऊन त्यांच्याकडून बेल

सैन्याला एलिचपूरला पोहोचणार नाही, अशी व्यवस्था केली. पेशव्यांचा सरदार खंडेराव दरेकर याला सैन्यासह लखनवाड्याच्या घाटापलीकडेच अडविले. त्यामुळे पेशव्यांचा सरदार खंडेराव दरेकर व त्यांचे सैन्य एलिचपूरला पोहोचले नाही.

मुधोजी व साबाजी दरम्यान एलिचपूरला समझोता (१७७३) :

मुधोजीने रूकउदौला याच्यासोबत मध्यस्थी करण्याकरिता महिपतराव दिनकर व बाळकृष्णभट पटवर्धन यांच्या माध्यमातून समझोत्यासाठी मध्यस्थाची भूमिका चालविली होती. या प्रयत्नात मुधोजी सफल झाला. एलिचपूरचा नवाब इस्माईलखान व निजामाचा सरदार रूकउदौला यांच्यात समझोता झाला.

मुधोजी व साबाजी यांच्यात सुध्दा समझोता झाला. त्या दोघांमध्ये असे ठरले की, सेनासाहेब सुभ्याचे पद साबाजीकडे कायम राहू द्यावे. मुधोजी व साबाजी या दोघांना राज्यकारभाराची अंमलबजावणी सारखी करावी. मुधोजी व साबाजी या दोघांच्या भेटी होण्याच्या आधीच नारायणरावाच्या हत्येची बातमी एलिचपूरला आली होती. त्यानंतर मुधोजीने साविताबाईला नर्माबाईची भेट घेतली. पुण्यावरून लक्ष्मणराव काशी मुधोजीला पुण्याला नेण्याकरिता एलिचपूरला आला होता. रूकउदौला व धौसा हे एलिचपुराहून निघून गेले. एलिचपूरला फक्त साबाजी एकटाच राहिला होता. मुधोजी पुण्याला निघून व रघुनाथरावाला जाऊन मिळाला. पुण्याजवळ पेडगावला मुक्काम असतांना रघुनाथरावांनी दुसऱ्या रघुजीला सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे दिली.

रघुनाथरावांकडून दुसऱ्या रघुजीला सेनासाहेब सुभ्याची सनद मिळवून देण्यासाठी व्यंकटराव काशी व लक्ष्मणराव काशी यांनी मनापासून प्रयत्न केल्यामुळे मुधोजी त्यांच्यावर प्रसन्न झाले. त्या दोना बंधूना फार मोठे बक्षीस दिले.

मुधोजीने रघूनाथरावांचा पक्ष घेतला तर सबाजी बारभाई मंडळात सामील झाला. बारभाई मंडळाने रघूनाथरावला कैद करण्याचा हुकूम दिला. साबाजी भोसले व बारभाईचा सेनापती हरिपंत फडकेनी रघूनाथरावांचा पाठलाग केला याचवेळी दर्याबाईने मुधोजीचा पक्ष सोडून दिला आणि साबाजीच्या पक्षात सामील झाला. रघूनाथराव व मुधोजी सोबत होते. त्यांचा पाठलाग बऱ्हाणपूर पर्यंत केला. मुधोजीने रघूनाथरावाला बऱ्हाणपूरला सोडून एलिचपूर गाठले.

मुधोजीकडे पेशवा नारायणरावच्या वकिलातीत महंमद ईसफ याला रघूनाथरावांनी आश्रयाला पाठविले होते तो आणि मुधोजी व सैन्य मिळून इ.स.१७७४ चा दसऱ्याचा सण एलिचपूरला साजरा केला. त्यानंतर मुधोजी नागपूर वरून चंद्रपूरला गेला. साबाजी भोसलेंना रघूनाथरावाचा पाठलाग करणे सोडून दिले व नागपूरला परत आला.

पाचगावची लढाई : साबाजीचा पराभव (२६ जानेवारी १७७५) :

मुधोजी चंद्रपूरवरून लढाई करण्याकरिता आपल्या सर्व सैन्यासह नागपूरला येत असतानाच साबाजीने आगाऊ तयारी करून व सैन्य जमवून मुधोजीवर आक्रमण करण्यास नागपुरातून सैन्यासह निघाला. साबाजी व मुधोजी या दोघांच्या सैन्याची नागपूरच्या आग्नेय दिशेला पाच कोसावर [illegible] उमरेड रोडवर पाचगाव या ठिकाणी [illegible] १७७५ रोजी गाठ पडली. या युध्दात [illegible] गोजी भोसले यांनी बंदुकीतून गोळी चालविली. साबाजीच्या मस्तकात लागली. खेलोजी पाटील यांना सुध्दा बंदुकीची गोळी झाडली. तीही गोळी साबाजीच्या कानास लागली, इतकेच नव्हे तर सेनाधुरंधराने साबाजीच्या अंबारीत असलेले नाना जोशी यांच्यावर बंदुकीची गोळी झाडली. गोळी ठार झाला. [illegible] लागताच हत्तीच्या हौदातच त्याचा मृत्यू झाला. अशाप्रकारे मुधोजीचा विजय झाला [illegible] विजयाची दुमदुमी बाजू लागली. साबाजीकडील लोकांना [illegible] की, साबाजीचा [illegible] मुधोजीस पकडले, हा त्यांचा भ्रमनिरास झाला.

या लढाई सिंदोजी भाबकर याचा दात आणि डोळा गेला आणि अंगावर [illegible] होत्या. मुधोजीकडील मातब्बर माणूस दलपत बेनागिर गोसावी तोफांच्या माऱ्याने उडाले. निंबाजी शितोळे हेही जखमी झाले. या लढाईत मुधोजी भोसलेकडून

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXV) 289

आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

Editor
Dr. Anant Dadarao Markale
Head, Dept. of Hist
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXXIX) 289

आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Executive Editors
Principal
Yeshwantrao Chavan College, Ambejogai, Dist.- Beed

Dr. Anant Dadarao Markale
Editor
Head, Dept. of Hist.
Yeshwantrao Chavan College, Ambejogai, Dist.- Beed

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 289 (CCLXXXIX) | March, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	यशवंतराव चव्हाण एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्व	प्रा.अरूण महादेव राख	1
2	यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार विषयक विचार व कार्य	प्रा.तानाजी जाधव	6
3	यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणाची दिशा आणि परिपूर्ती	डॉ. नामानंद गौतम साठे	11
4	यशवंतराव चव्हाणांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य	प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण	14
5	यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील योगदान	कु.भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	17
6	यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायत राज व्यवस्था	प्रा.डॉ.लोखंडे बी.बी.	21
7	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार : यशवंतराव चव्हाण	प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे	24
8	एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्व:	प्रा.डॉ.भास्कर गायकवाड	28
9	जानतं नेतृत्त्व : यशवंतराव चव्हाण	डॉ. भुजंग विठ्ठलराव पाटील	32
10	यशवंतराव चव्हाण यांच्या साहित्यातील वाङ्मयीन आणि वैचारिक सौंदर्य	प्रा.मोहन बाबुराव चव्हाण	35
11	यशवंतराव चव्हाण अष्टपैलू व्यक्तीमत्व	प्रा.डॉ. विजेंद्र श्रीकृष्ण पुराणीक	39
12	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ.चांगुणा विठ्ठल कदम	42
13	यशवंतराव चव्हाण यांचे लोकशाही विकेंद्रीकरण व प्रशासन विषयक विचार	श्रद्धा मोहन पवार	46
14	यशवंतराव चव्हाण यांचे विसापूर कारागृहातील दिवस	डॉ. वाजगे नवनाथ दत्तात्रय	52
15	यशवंतराव चव्हाण यांचे सांस्कृतिक क्षेत्रातील कार्य.	डॉ.सुरेश एन.काळे	56
16	महाराष्ट्राच्या विकासात यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका	प्रा.डॉ.केशव अंबादास लहाने	60
17	यशवंतराव चव्हाण— व्यक्ती व कार्य	डॉ. अतुल नारायण खोटे	64
18	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक कार्य	प्रा.डॉ.संजय बाबुराव वाकळे	67
19	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य	प्रा. निखिल गणेश जगताप	71

यशवंतराव चव्हाण यांचे सांस्कृतिक क्षेत्रातील कार्य.

Dr. Suresh N. Kale
Head of The Dept. History,Researcher and Supervisor,
H.B.T. Arts & Commerce College,New Subhedar lay out, Nagpur-440024.
Cell No.- 9850345614E ,Mail:- sureshkale1972@rediffmail.com

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्याविषयी असे म्हटले जाते की, जर ते पंतप्रधान झाले नसते तर ते साहित्यिक झाले असते. यशवंतरावांच्या बाबततही काही अंशी असेच म्हटले तरी अतिशयोक्ती होणार नाही. राजकारणात न पडता त्यांनी साहित्य रचना केली असती तरी ते मराठी सारस्वतात अग्रणीच राहिले असते. विदयार्थी दशेतील कला,प्रेरणा व जाणिवा त्यांनी कलामंचावरील प्रत्यक्ष सहभागाने जाग्या ठेवल्या असत्या, तर जगाच्या रंगभूमीवर ठसा उमटविणार हा महापुरुष महाराष्ट्राला एक कलावंत म्हणूनही लाभला असता.

यशवंतरावांचे शाळेतील नाटकाचे प्रयोग.

यशवंतरावांना लहानपणापासूनच नाटकाचे आकर्षण होते. यशवंतराव पाचव्या–सहाव्या वर्गात शिकत असतांना शाळेच्या स्नेहसंमेलनात बर्नाडशॉ यांच्या 'डॉक्टर डायलेमा' या नाटकाच्या एका प्रवेशामध्ये त्यांनी काम केले होते. त्याशिवाय शाळेच्या स्नेहसंमेलनात 'माईसाहेब' या नाटकात त्यांनी भूमिका केली होती. कोल्हापूरला जावून 'प्रेमसन्यास' नाटक त्यांनी पाहिले होते. याबाबत यशवंतराव 'कृष्णाकाठ' या आपल्या चरित्रग्रंथात म्हणतात, '' मी नाटक कंपनीची नाटके हौसेने पाहत असे. आनंद विलास मंडळी ही क–हाडला वर्षे – दीड वर्षाने भेट देत असे. मास्टर दीनानाथ मंगेशकर, रघुवीर सावकार या प्रसिध्द नटांच्या कंपन्याची नाटकेही क–हाडला होत. नाटयगृहतल्या स्वस्त तिकिटांच्या जागेत बसून मी ती सगळी नाटके मनमुराद पाहिली, शाळेतील संमेलनातील 'माईसाहेब' या नाटकात किर्लोस्करवाडला एका प्रयोगात काम केल्याचे आठवते.(१) ते पुढे म्हणतात, 'मनमुराद संगीत ऐकण्याच्या ओढीने मी भजनी मंडळात जात असे, संगीत भजनासाठी रात्री जागलो, हिंडलो, टाळ वाजविले, भजन म्हटले, नाचलो. शिवजन्मोत्सवासाठी म्हणून सातारा, कोल्हापूर, सांगली येथील भजनाचे फड क–हाडात भरविले.(२) अशाप्रकारे यशवंतरावांना बालपणापासूनच सात्विक आणि प्रासादिक ओढ निर्माण झाली व नंतरच्या धका–धकीच्या काळात जरी त्यांना स्वत:ला संगीताची, नाटकाची उपासना करता आली नाही तरी संगीताशी, नाटकाशी जडलेले नाते मात्र जीवनाच्या अखेरीपर्यंत त्यांनी जोपासलेले होते.

यशवंतरावांचे नाटय क्षेत्रातील कार्ये.

नाटकांची गोडी त्यांना बालपणीच लागली असल्यामुळे पुढे नाटयाचार्य खाडिलकरांच्या नाटकांच्या निमित्ताने लिहिताना त्यांच्या नाटयकृतीचे मार्मिक रसग्रहण करुन जुन्या व नव्या नाटकांतील तफावत ते अचुक दाखवू शकले. खाडिलकरांनी 'स्वयंवर', 'भाऊबंदकी' किंवा 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू' असे विषय नाटकासाठी निवडण्याची कारणमीमांसा यशवंतराव करतात. त्यांच्या मते महाभारताप्रमाणेच मराठयांच्या इतिहासातही सर्व व्यक्तिरेखांना युध्दाची पार्श्वभूमी आहे. त्यातील शृंगार हा विरांचा शृंगार आहे. युध्दामुळेच मानवी जीवनात निर्माण झालेल्या तणावाचे चित्रण करण्याचे युयुत्सू व प्रभावशाली नाटककाराला वाटलेले आकर्षणच अशा नाटय विषयांची निवड करण्यामागे असू शकते असे नाटकाविषयी यशवंतरावांचे विचार होते.(३)

जुन्या आणि नव्या नाटकातील समाजजीवनाचे चित्रण त्यांच्या अभ्यासाचा विषय होता. जुन्या नाटकांची मांडणी स्थुल आणि ढोबळ असायची, पण नवीन नाटकांची सामाजिक जीवनाची जाणीव अधिक खोल असल्याने त्यामध्ये क्लिष्टता आणि नाटय विषयाची गुतागुंत वाढत असल्याने ही आधुनिक नाटके समाजवास्तवाचा सूक्ष्म वेध घेऊ पाहात आहेत, यांचे त्यांना जरुर कौतुक होते. पण नाटय एक कलानंद देणारी कृती आहे. त्यात प्रेक्षकांना व श्रोत्यांना आनंदाचे डोही डुलता आले पाहिजे. जर समस्या शोधनाच्या कर्कश गदारोळात नाटयगीतातील गायनरस नष्ट होणर असेल तर वेळीच नाटककारांनी, नटांनी जागे होण्याची गरज आहे, असे त्यांनी आवर्जुन सांगितले होते. म्हणूनच नाटय शिक्षण संस्था

ISSN : 2278-9308
March, 2021

...ष्ट्रात ज्या पूर्वी काम करीत होत्या त्या पुन्हा सुरु झाल्या पाहिजे असे त्यांनी म्हटले आहे. ते म्हणतात," ...त्यिकांच्या व नटांचा सहवास घडल्यानंतर नटाची नाटकाविशयीची समज वाढते, त्यामुळे अभिनयाचा दर्जा वाढतो. ... साहित्यिकांनी व नव्या नाटककारांनी ही परंपरा पुन्हा चालू करण्यासारखी आहे.(४) यादृष्टिने जर एखादी नाटय ... संस्था महाराष्ट्रात उभी राहिली तर यशवंतरावांच्या स्मृतीस ते अभिवादनच ठरेल.

...वंतरावांनी तमाशाला, लोकनाटय व लोककलेचा दर्जा दिला.

यशवंतरावांचे नेतृत्व सर्वकष होते. समाजाचा व राष्ट्राचा विकास त्यांचा नित्यध्यास होता, म्हणजे देशात सुबत्ता व ... कशी आणता येईल ते त्यांचे पहिले अवधान होते. पण मनुष्य हा कलाप्रेमी आहे. आर्थिक सुबत्ता आल्यानंतर ... विश्रांतीची संधी व हातातली संपत्ती योग्य मार्गाने जर वापरली नाही, योग्य करमणूक साधने जनतेला उपलब्ध करुन ... नाहीत तर समाज अनीतिमान भोगतृष्णेमध्ये वाया जातो याची त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच लोकांपुढे अभिजात ... नाटक आणि इतर कला मनोरंजन झाले पाहिजे, कलांचे उन्नयन झाले पाहिजे.(५) मागच्या बाजूस दूर माळावर ...—रा जागी होणा—या करमणुकीचा हीन प्रकार नष्ट करावयाचा असेल तर लोककला, लोकनाटय सभ्य स्त्री — ...र झगझगीत प्रकाशांत सादर करा, म्हणजे त्यातील अश्लील, अनैतिक अंधार आपोआपच नष्ट होईल असे ते ... त्याच्या या आग्रहातूनच महाराष्ट्रात तमाशाचे लोकनाटयात रुपांतर झाले. (६)

...व मुख्यमंत्री असताना त्यांनी घेतलेला महत्वाचा निर्णय म्हणजे 'तमाशा' या लोककलेला त्यांनी दिलेले संरक्षण, ... त्यांनीच सुचविले की, तमाशा म्हणू नका, त्या ऐवजी ' लोकनाटय', 'लोककला' असे शब्दप्रयोग वापर. (७) ...सारख्या मैदानी कलेला त्यांनी प्रोत्साहन दिले. ' महाराष्ट्र केसरी' हा कुस्तीपटू विजेत्याला दिला जाणारा सन्मान ...रावांनी सरु केला. यशवंतराव संरक्षण मंत्री असताना शैलजा राजे यांच्या ' तुळशीपत्र' या कादंबरीच्या ७५० प्रती ...स्तरावर खरेदी केल्या होत्या.(८)

...रावांना लोककलेची आवड होती. ग्रामीण भागातील लोककला लोकजागृतीचे कार्य करते. ती जिवंत राहावी म्हणून ... शासन स्तरावर निर्णय घेतला. पोवाडे, शाहीरी आणि लावणीचे ते चाहते होते. मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांनी 'तमाशा' ... स्थापना करुन लोककलेला लोकमान्यता व राजमान्यता मिळवून दिली.(९) महाराष्ट्रात नाटयकलेसाठी नाटय ... सुरु केले. मोठमोठी नाटय संमेलन भरविले. नाटय कलावंतासाठी मोठे नाटय व्यासपीठ मिळवून दिले. मराठी ...ला उर्जितावस्था यावी त्यांचा सन्मान व्हावा म्हणून मराठी चित्रपटांना शासन करमणूक करातून सुट देण्याचा निर्णय ... घेतला. ग्रामीण भागातील लोककलावंत हलाखीच्या परिस्थितीत जीवन जगत होती त्यांची यादी तयार करुन मानधन ... सर्वव्यापी योजना त्यांना अंमलात आणली.(१०)

...वंतरावांनी चित्रपट, नाटयक्षेत्राला दिलेले उत्तेजन व मदत.

नाटयकलेला उत्तेजन देण्यासाठी २.१६ लाख रुपयांची एक योजना आखली. नाटकांच्या पुस्तकांना बक्षिसे, हौशी ...चा नाटय महोत्सव, खुल्या नाटयगृहाची निर्मिती, विपन्नावस्थेतील कलावंतांना आर्थिक सहाय्य, संगीत, नृत्य आणि ...ांना अनुदान, तमाशांना परितोषिके आदी गोष्टी महाराष्ट्रामध्ये यशवंतरावांनी सर्वप्रथम सुरू करून प्रशासकीय ...रच आपल्या रसिक व कलाप्रेमवृत्तीचा परिचय त्यांनी जनतेला करुन दिला. नाटयकलेच्या विकासासाठी नाटय ... शिबिरे यांना प्रोत्साहन दिले. एप्रिल १९५७ पासून चित्रपटांना करमणूक करात सूट देण्याची नवी पध्दत लागू ... कलावंतांना शासनातर्फे आर्थिक सहाय्य देण्याची प्रथा त्यांनी सुरू केली. बालगंधर्वांना त्यांच्या विपन्नावस्थेत तिनशे ...सिक मानधन सुरू केले.(११)

या देशातील सांस्कृतिक भावविश्व जुनाट आणि कालबाहय अशा सामाजिक रचनेच्या केंद्राभोवतीच फिरत ... आहेत. ते बदलायचे असेल तर लोकापर्यंत ज्ञान घेऊन जावे लागेल, नाटय—चित्रपट—लोककला याच माध्यमाव्दारे ...णे करता येईल असा त्यांना विश्वास होता.

समाजिक, सांस्कृतिक समृध्दीमध्ये कलावंताचे स्थान ब—याच वेळा डळमळीत होण्याची शक्यता असते आणि ... कलावंतांना समाजात प्रतिष्ठा मिळावी. त्यांचे जीवन समाधानी असावे यासाठी त्यांनी कलावंतांच्या अस्मितेची ... जपणूक केली. कधी स्वतःचे कलावंतापर्यंत श्रोते आस्वादक म्हणून बसले, मैफलीत सामील झाले, तर कधी त्यांना

सन्मानाने आमंत्रित करून त्यांचा गुणगौरव केला.(१२) कलावंत हा कलेनेच ओळखला जातो, तेथे प्रांतभेद–जातिभेद–धर्मभेद कधीही मानायचे नसतात, असे आदर्श त्यांनी आपल्या कृतीने निर्माण करून ठेवले आहेत.

यशवंतरावांनी सिने कलावंताचा सत्कार व आश्रय दिला.

साहित्यिक कलाकार, चित्रपट व्यावसायिक, नाटय कलावंत, दिग्दर्शक, नाटककार, लोकशाहीर व लोकनाटय क्षेत्रातील कलावंताबरोबर यशवंतरावाचे जवळचे, मित्रत्वाचे संबंध होते. राजकपूर, अमिताभ बच्चन, शशीकपूर इत्यादी चित्रपट कलाकारांसोबत त्यांचे जिव्हाळयाचे संबंध होते. नव्या महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर कुसुमाग्रजांनी 'नव्या जीवनाचा नाद मला ऐकू येत आहे' हे काव्य लिहिले होते, त्याची यशवंतरावांनी स्तुती केली होती.(१३)

माजी केंद्रीय मंत्री सुशिलकुमार शिंदे यशवंतरावांचे साहित्यिक व सांस्कृतिक कार्याबद्दल लिहितात, यशवंतरावांनी लिहिलेल्या 'कृष्णाकाठ' या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे भाग्य मला लाभले तेही! कराडमध्ये, प्रकाशन समारंभाचा वृत्तांत कुणीतरी यशवंतरावांना दूरध्वनीवरून कळविला. त्यावर त्यांचा लगेच मला फोन आला. सुशिल तुझे भाषण फार चांगले झाले असे ऐकले हे यशवंतरावांनी दिलेले सर्टिफिकेट माझ्या दृष्टीने फार मोलाचे होत.(१४) महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर मराठी भाषा ही राजभाषा करण्याचे यशवंतरावांनी ठरविले. त्यासाठी भाषा संचालनालयाची निर्मिती करण्यात आली. सरकारी कारभारात मराठी भाषेचा माध्यम म्हणून उपयोग करण्यासाठी त्वरीत उपाय योजण्यात आले. शासकीय कार्यालयातील कारभार मराठी भाषेतून चालविण्याचा नियम करून सर्व जिल्हा तालुक्यातील, कचे–यातील कारभार, पत्रव्यवहार मराठी भाषेतून करावा असा निर्णय यशवंतरावांनी शासन स्तरावर घेतला.(१५)

'रायगडाला जेव्हा जाग येते' या नाटकाच्या शतकमहोत्सवी प्रयोगाला यशवंतराव चव्हाण उपस्थित होते. नाटक संपल्यावर रंगमंचावर जाऊन त्यांनी संभाजींची भूमिका करणारे डॉ. काशीनाथ घाणेकर यांना 'वा शंभूराजे' म्हणत मिठीत घेतले. डॉ. घाणेकर लिहितात की, 'शब्दाची गरज भासू नये इतकी ती कृती बोलकी होती.'

रंगमंचावरील कलाकारांचा व लेखकांचा यथोचित सन्मान करणे हे यशवंतरावांचे खास वैशिष्टय होते. रंगमंचावर जाऊन लेखक व कलाकारांचे कौतूक करीत असत. बाळ कोल्हटकरांचे त्यांनी कौतुक केले होते. बाळ कोल्हाटकरांना ऐकेरी भाषेतून आवाज देवून त्यांच्या पाठीवर कौतुकाची थाप मारली होती. बाळ कोल्हटकर साता–याच्या वाटेवर सांडलेली बुगडी एकदाची विसरले असतील मात्र यशवंतरावांची कौतुकाची थाप विसरले नाहीत.

मराठी सिनेसृष्टीतील अभिनेत्री सुलोचना यांच्या या अभिनेत्रीबद्दल कौतुकाने व गौरवाने बोलत. 'वहिनीच्या बांगडया' या चित्रपटाच्या प्रिमीयर शो ला यशवंतराव सौ. वेणूताईसह उपस्थित होते. सुलोचनाबाईच्या रसिकप्रिय अभिव्यक्तीबद्दल ते म्हणाले, " अहो, आपली आई, बहीण किंवा वहिनी असावी तर तुमच्यासारखीच" असे जिव्हाळयाने बोलून सुलोचनाबाईंना या श्रेष्ठ विचारवंताकडून लाभलेल्या प्रशस्तीने जीवनाचे सार्थक झाल्यासारखेच वाटले.(१६)

महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाल्यावर (१ मे १९६०) अवघ्या दोन–अडीच वर्षाच्या कालावधीत साहित्य, संगीत, नाटय या संस्कृती क्षेत्रातील सर्वांगीण विकासाला संपूर्ण उत्तेजन देऊन आपल्या अभिजात व उमद्या रसिक अभिरूचीची साक्ष केवळ महाराष्ट्रीयांनाच नव्हे, तर इतर प्रांतीयांनाही पटवून दिली व आपले सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान सिध्द केले.

गाणे, नाटक, साहित्य व संगीत ही महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची अनन्यसाधारण वैशि टये आहेत. मराठी माणूस जसा नाटकाचा वेडा तसाच तो गाणवेडा, साहित्याच्या क्षेत्रात अनेक वाटा आणि वळणांनी साहित्याला संपन्नता लाभली. महाराष्ट्राच्या या अभिजात गुणांची वाढ व्हावी, अभिव्यक्तीच्या विविध क्षेत्रातील कलावंताच्या अविष्काराला योग्य वाव मिळावा, त्यांच्या गुणांचे कौतुक व्हावे आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाची जडणघडण आपल्याकडूनही घडावी, हा थोर मूल्यभाव यशवंतरावांनी आपल्या राजकीय जीवनात सुध्दा सातत्याने जपला राजकारणा व्यतिरिक्त जीवनातील सर्व कलांची कदर केली. त्यातून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठी वेळोवेळी जे कार्य केले ते महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील यशवंतरावांचे खरे योगदान होते.

संदर्भ सुची :–

(१) चव्हाण यशवंतराव,'कृष्णाकाठ', प्रेस्टिज प्रकाशन,पुणे,१९८७ पृ.५४.
(२) चव्हाण यशवंतराव,'ऋनानुबंध', प्रेस्टिज प्रकाशन,पुणे,१९८६ पृ.५५.

: नगणे शांताराम(संपा.), 'लोकराज्य पाक्षिक' यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क ... लनालय, मुंबई, १ मार्च १९८५ पृ.१३.

- चव्हाण यशवंतराव, 'ऋनानुबंध', प्रेस्टिज प्रकाशन,पुणे,१९८६ पृ.५५.

- ...ल विठ्ठलराव, 'यशवंतराव चव्हाण विविधांगी व्यक्तीमत्व' विजयादशमी प्रकाशन क–हाड द्वितिय आवृत्ती २००२ ...

: कित्ता पृ.४६.

- ...दर सरोजिनी(संपा), 'मी पाहिलेले यशवंतराव,' महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, प्रथम ... १९८८ पृ.४९०,४९१.

- कित्ता.

...ळे प्रकाश, 'यशवंतराव चव्हाण माणूस आणि लेखक,' ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई २०१२ पृ.३६.

: लोकराज्य मासिक, मार्च २०१२ पृ.८१.

कित्ता.

: ...टील विठ्ठलराव, पुर्वोक्त पृ.४६.

: ...दर सरोजिनी(संपा), पुर्वोक्त पृ.३९२.

: लोकराज्य मासिक, मार्च २०१३ पृ.५४.

- कित्ता. पृ.८२.

: पाटील विठ्ठलराव, पुर्वोक्त पृ.५०.